

Боднарчук Ю., Лазарович М.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ ЯК ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ, ДЕПОРТОВАНОГО З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ І РОЗСЕЛЕНОГО НА ТЕРНОПІЛЛІ В 1944–1946 РР.

У статті йдеться про неспроможність командно-адміністративної системи СРСР забезпечити належний життєвий рівень для сотень тисяч депортованих українців із території Польщі в питанні забезпечення їх земельними наділами та присадибними ділянками. Це поглибило негативні тенденції у житлово-господарському облаштуванні переселенців, зокрема, та соціально-економічному аспекті, в цілому, в період їх адаптації на Тернопільщині в 1944–1946 рр.

Наприкінці Другої світової війни постало питання недалекого майбутнього – моделювання післявоєнних кордонів європейських держав. Серед країн-переможниць ініціативою щодо цього питання на східному напрямку володів Радянський Союз. Створюючи умови для анексії низки територій тих держав, які тоді не були від нього залежними, СРСР руками республіканських урядів Української РСР, Білоруської РСР, Литовської РСР, з одного боку, та промосковським урядом Польського комітету національного визволення (ПКНВ) – з іншого здійснила поділ етнічних територій і насильне виселення автохтонного населення. До УРСР було прилучено Східну Галичину і Західну Волинь, а Польщі залишили території з історично українськими землями, де компактно проживало українське населення – Надсяння, Холмщину, Лемківщину, Підляшшя. З цих

земель населення примусово виселили і розселили на території Української РСР.

Найбільше таких переселенців осіло в західних областях, серед яких і Тернопільська область. Саме на Тернопільщині знайшли другу домівку понад 34 тис. депортованих українців. У той час, як у східні та південні області УРСР було спрямовано 32,91% переселенців, то на Тернопільщину – 35,9%, що становить половину від усіх переселенців які прибули в західні області (67,02%).

Нині тема депортації українців Закерзоння не є новою. Над нею працювали і продовжують працювати чимало науковців, серед досліджень яких ґрунтовністю виділяються роботи В. Сергійчука [1], С. Макарчука [2], С. Ткачова [3], Б. Лановика, Й. Свинка [4], В. Кіцака [5] та ін.

У працях згаданих авторів розглянуто політичні аспекти, механізм та умови переселення, а також як кінцевий етап депортації – умови адаптації на новому місці розселення. Питання економічної адаптації хоч і порушені, але розглянуті здебільшого. Відтак основним завданням даного дослідження є аналіз одного з економічних аспектів адаптації переселенців – землезабезпечення.

Отже, в контексті розселення й адаптації на Тернопільщині депортованого з території Польщі українського населення предметно розглянено аспект землезабезпечення.

Переселенців, які прибували на територію Тернопільської області, розселяли, як правило, на місцях сімей польської національності, котрі виїжджали в Польщу на підставі Люблінської угоди, залишаючи після себе будинки, присадибні ділянки та земельні наділи.

У Люблінській угоді щодо земельного питання в Статті 1 «Загальних положень» зазначено, що евакуйованих мали розселяти на території Української РСР згідно з їх бажанням або в колгоспному господарстві, або надавати їм земельний наділ для ведення одноосібного господарства, в розмірах не менших, ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селянським господарствам, яких переселяли на територію УРСР, було гарантовано, якщо навіть вони і не володіли на місцях попереднього розселення землею на момент евакуації, то при їх бажанні мали отримати земельний наділ на загальних підставах [4, 21].

Ця стаття не повною мірою відображала зміст земельного права УРСР, тому в ході впровадження у дію міжурядової угоди в постанови, укази та інструкції вносили доповнення і роз'яснення, що наближало статтю Угоди до реалій радянської дійсності й віддаляло від її початкового змісту.

Так, директива, спрямована в усі обласні виконавчі комітети УРСР, мала роз'яснювально-зобов'язальний характер. У ній вказано, що пункт 5

«Інструкції» зі здійснення Угоди урядів УРСР та ПКНВ про евакуацію українського населення і польських громадян слід розуміти так, що евакуйовані сім'ї з Польщі, незалежно який розмір землекористування в них був там до їх евакуації на територію УРСР, не можуть бути наділені землею понад норми землекористування, встановлені для кожного району західних областей. До того ж, необхідно було мати на увазі, що максимальну норму – до 15 га встановили тільки в деяких районах Волинської, Станіславської та Рівненської областей [6, 9]. А в Тернопільській області постановою обкому КП(б)У від 26 березня 1941 р. було прийнято, що максимальна норма землекористування в області на селянський двір – 7 га. Винятком були Вишневецький, Збаразький, Катеринобурзький, Лановецький, Новосільський, Почаївський та Шумський райони, в яких норму землекористування на селянський двір встановлювали в розмірі 10 га [7, 98].

Це уточнення не було остаточним. Розраховувати на максимально можливі наділи українським селянам-переселенцям не доводилося, оскільки наступні розпорядження ще більше обмежували величину земельного наділу. В розпорядженні Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова зазначалося: «Сім'ї евакуйованих, що прибули з Польщі, у разі їх бажання вести сільськогосподарські роботи, потрібно наділяти земельними наділами в розмірах не більше середньої норми землезабезпечення на двір, що існувало в даному районі чи селі» [8, 5].

У виданому Народним комісаріатом землеробства УРСР наказі № 572 «Про невідкладні заходи щодо господарського облаштування українського населення, яке прибуло з Польщі» завідуючим обласних і районних земельних відділів усіх областей УРСР вказувалося на необхідність до 15 листопада 1945 р. надати сім'ям переселенців земельні наділи в розмірах, що не перевищували середніх норм землезабезпечення на господарство в даному районі чи селі [9, 15–16]. Так, у Тернопільській області за максимальної величини земельного наділу від 7 до 10 га на господарство сім'ї переселенців мали отримати в середньому по 3,5 гектара на родину [10, 47], лише північні райони області могли виділити по 5 га землі. В той самий час у районах спостерігалася така ситуація: в Копичинському 522 господарствам наділено 1232 га, що становило 2,3 га на одне господарство, в Заліщицькому районі для 283 господарств виділено 750 га – 2,6 га на одне господарство. В Товстенському та Чортківському районах було наділено менше ніж по 2 га землі [12, 13]. Ситуацію дещо виправили у 1946 р. Так, із 1856 господарств, зареєстрованих на жовтень 1946 р., землі отримали 1154 сім'ї – по 2,7 га, що було серед решти районів найнижчим показником [12, 62]. А Прібіжнєнський район виділив для 541 сім'ї переселенців земельні наділи по 4,7 га [12, 115]. Загалом у

Тернопільській області було виділено для 34440 родин 104 104 га орної землі, що становило у середньому по 3 га.

Відповідно до наказу Народного комісаріату в райземвідділах Тернопільської області був розповсюджений наказ № 351 від 10. 11. 1945 р. «Про невідкладні заходи по господарчому влаштуванню українського населення, яке прибуло з Польщі». У ньому вказано, що після прибуття в райони переселенців місцеві представники влади протягом 10 днів мали надавати їм присадибні ділянки і земельні наділи, а також «категорично заборонялося самовільно передавати земельні ділянки призначені для переселенців» [13, 16].

Наділення землями сімей переселенців у Тернопільській області доручили обласним і районним земельним відділам, контроль за якими здійснював начальник відділу розселення та евакуації при обласному виконавчому комітеті П. Жученко. Юридично земельні ділянки закріплювали згідно з постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 26. 03. 1941 р., за якою питання про передачу землі колгоспам, безземельним і малоземельним селянським господарствам розглядали й затверджували виконкоми районних рад депутатів трудящих [7, 98–99]. Наділення землею переселенців мали юридично затверджувати у земельних актах [13, 16]. Але через те, що в деяких районах не вистачало вільних житлових та господарчих будівель, переселенці переїжджали з одного місця на інше, відмовлялися від наділу землі [14, 37]. У більшості випадків переселенці хоч і знали, скільки їм наділено гектарів землі, але ділянки за ними не були закріплені юридично [15, 13]. У 14 районах області ненаділення мотивували відсутністю таких спеціалістів, як землеупорядники.

Відповідно до «Інструкції» в областях УРСР господарства переселенців отримували присадибні ділянки лише після одержання житлового будинку. Для Тернопільщини це не стало правилом. У селах області переселенці жили по кілька сімей в одній хаті, але все-таки ставали користувачами земельного наділу, навіть не маючи визначеного для постійного проживання житла. І обробляли наділи, що юридично не були за ними закріплені, бо влада турбувалася про збільшення посівних площ, які й так зменшилися за період війни на 28% [7, 159]. Так, у Білобожницькому районі земельні наділи отримали 840 із 1025 сімей, а будинки – лише 654 сім'ї [12, 85]. У Великоглибоцькому районі зі 770 сімей землю отримали 712, а будинки – 582 сім'ї [12, 93]. Така ситуація була характерною для всіх районів області.

За даними про використання орної землі та будівель польських громадян, які виїхали в Польщу згідно з Люблінською угодою, кількість землі, що залишило польське населення, отже, вона була призначена для українських переселенців, становила 151 354 га – в середньому 2,4 га на

одне господарство громадян польської національності, котрі мешкали в сільській місцевості [16, 15]. Уже за станом на 1. 11. 1945 р. в області нарахувалося 138 991 га орних земель. За рахунок польського населення, яке зареєструвалось і отримало документи на виїзд у Польщу, протягом 1946 р. земельний фонд збільшився на 15 234 га і становив разом 154 225 га [17, 4]. До фонду державних земель належали, крім посівів польських господарств, які виїхали до Польщі згідно з Люблінською угодою, посіви господарств, котрих органи Радянської влади репресували та вислали в східні області СРСР [18, 39].

Із цього земельного фонду планували використати протягом 1946 р. 56 060 га. З них передали селянам, які не мали максимальної норми земельного наділу, за рахунок земель польського населення, котре виїхало, – 9 940 га, додатково виділили підсобним господарствам 3 761 га [19, 14]. Таке господарювання суперечило наказові № 351 від 10. 11. 1945 р., в якому було заборонено самовільно передавати земельні ділянки, призначені для переселенців.

До грудня 1946 р. було зареєстровано 34 440 сімей переселенців, із яких 33 935 господарств отримали 104 104 га земельних наділів у середньому по 3 га [20, 21]. Таким чином, відбулося необґрунтоване зменшення земельних наділів для переселенців в умовах надлишкового державного земельного фонду, який створився у зв'язку з виїздом польського населення в Польщу.

Зменшення земельного наділу порівняно з положенням, записаним в Угоді, при постійному зростанні земельного державного фонду за рахунок виїзду польського населення, на нашу думку, можна пояснювати тим, що на території західноукраїнських областей після приєднання їх до УРСР планували створення колгоспної системи, подібної до тієї, що вже діяла в Наддніпрянській Україні. Цьому завадила війна між Німеччиною та СРСР. Першим кроком, що свідчив про бажання уряду відновити розпочатий процес – упровадження колгоспної системи за сильного політичного опору населення регіону окупаційній радянській владі, було рішення обкому КП(б)У та облвиконкому від 3 квітня 1945 р. «Про утворення земельних громад в селах області» [21, 27], які, до певної міри, стали прообразом колгоспів у їх пом'якшеному варіанті.

Згідно з постановою РНК УРСР від 14 березня 1945 р. та постановою Тернопільської обласної ради депутатів трудящих від 5 квітня 1945 р. в районах передавали земельним громадам безгосподарні посіви та посіви громадян, які виїхали до Польщі, для організації збирання врожаю на умовах 1944 р. [18, 11, 20]. Збирання посівів на умовах 1944 р. означало передачу посівів для збирання врожаю земельним громадам, підсобним господарствам чи селянам-одноосібникам згідно з актом. При складанні акта на передачу згаданих посівів комісія визначала врожайність цих

посівів, а також вказувала валовий збір із усієї площі та кількість зерна, що необхідно було здати державі (70–75%) [19, 39]. Робота земельних громад була спрямована здебільшого на збирання врожаю з ділянок евакуйованих польських сімей.

У статті 3 частині «д» Угоди було зазначено, що «...у зв'язку з господарською зацікавленістю обох сторін у тому, щоб евакуйовані повністю засіяли озимий клин, встановлювалося, що в містах розселення ті з евакуйованих, які засіяли озимину, одержать озимі посіви по можливості в тих же кількостях» [20, 22]. На практиці в західноукраїнських областях переселенцям за засіяний і залишений гектар зернових видавали по 3 центнери пшениці.

Уряд УРСР ініціював перед урядом СРСР можливість видачі по 3 ц зерна за кожний залишений гектар посівів для переселенців, які оселилися в східних областях УРСР, оскільки в Наддніпрянській Україні діяла колгоспна система і не було польських громадян, які виїжджали, залишаючи засіяні поля. Цю пропозицію розглянули і прийняли в постанові РНК СРСР № 2458 від 25. 09. 1945 р. «Про порядок повернення посівів, залишених у Польщі господарствами українського населення, переселеними в східні області УРСР [22, 34–37]. Обсяг зерна за кожний залишений гектар посівів для переселенців – по 3 ц – був вирахований із 50% норми від середньої встановленої врожайності з гектара посіву того району, де були розселені господарства переселенців [1, 166]. Цю систему впровадили і в західноукраїнських областях. Поляки, які виїжджали, залишали засіяні поля, а врожай із них збирали земельні громади.

За середньої норми врожайності зернових у 1940 р. – 12,9 ц з га, або за нормою 1944 р. – 10,5 ц [7, 159] переселенці мали отримати від 6,5 до 5,2 ц за посіви, залишені в Польщі. В той самий час постановою РНК СРСР № 2458 від 25. 09. 1945 р. було дозволено видачу лише по 3 ц за гектар.

Більшість українців-переселенців прибувала без продуктів харчування, насіння для земельного наділу, тяглової робочої сили та сільськогосподарського реманенту. Про це свідчить постанова, прийнята на об'єднаному засіданні Коропецької райради і РК КП(б)У 13. 03. 1946 р., в якій йшлося про нестачу насіння на весну 1946 р. у зв'язку з тим, що до району прибуло українців-переселенців із Польщі – 275 родин, 75% цих родин прибули без хліба, а також без актів накладних, а насіння не мали зовсім. Окрім того, в селі Дубинки організували колгосп із найбільшого населення, який володів 250 га, але не мав жодного центнера насіння. 15 т зерна забезпечили лише колгоспне господарство, а для переселенців і найбільшого населення району керівництво просило надати насіннєву позичку – 30 т [12, 110]. Із подібним проханням і аргументуванням звернувся Пробіжнянський РК КП(б)У, який для 487

господарств переселенців попросив 500 ц насіннєвої позички [12, 114]. А Козлівський райвиконком для 262 господарств – 852 ц [12, 106]. Пробижнєвський район попросив 500–600 ц насіннєвої позички [12, 115].

Районна й обласна влада неодноразово висловлювала республіканському урядові стурбованість незабезпеченістю переселенців насінням для засіву земельних наділів. Обласні зернові фонди ледь могли забезпечити ще нечисленні колгоспи, що були відновлені на звільненій території. Тому секретар Тернопільського ОК КП(б)У І. Компанець звернувся до голови уряду УРСР М. Хрущова з проханням вирішити питання про відпуск посівної позички переселенцям для посівної кампанії [23, 17]. Із метою її вчасного проведення у 1945 р. для переселенців розпорядженням РНК УРСР було виділено в Тернопільську область 57 т насіннєвої позички [16, 16]. На весняну посівну кампанію 1946 р. секретар обкому КП(б)У І. Компанець, попросив виділити 32 800 ц ярових зернових культур [19, 15].

В інструкції з «Питань, пов'язаних із організацією господарсько-побутового облаштування переселенців» у розділі I «Організація допомоги переселенцям під час осінньої посівної кампанії» наголошено на потребі допомогти переселенцям шляхом позички насіння у місцевого населення [12, 1]. На підставі інструкції виконком обласної Ради і обком КП(б)У прийняли рішення, за яким голів сільрад зобов'язували провести у селах районів збори селян на яких розглянути питання про допомогу селянським господарствам, що прибули з території Польщі, насінням зернових матеріалів, а згодом і просом та гречкою на умовах запозичення цих культур переселенцям до збирання врожаю у місцевих селянських господарств. Це могло створити переселенцям можливість засіяти земельні наділи й отримати врожай, а головне, як було зазначено в рішенні «...в значній мірі звільнити себе від надання державної позички як продовольчої, так і насіннєвої на 1945–1946 роки» [25, 43].

У доповідній записці про роботу земельних громад у Тернопільській області за станом на 1 жовтня 1946 р. йдеться про діяльність у районах області земельних товариств, які допомагали українським переселенцям, котрі прибули з Польщі, даючи їх насіннєву позичку. Згадані товариства зібрали 765 ц зернових культур і 1500 – картоплі [26, 93]. І все ж таки, земельні товариства, як громадсько-господарські організації, не могли задовольнити потреб такої маси переселенців без державної допомоги. У зв'язку з цим для Тернопільської області була замовлена насіннєва позичка з нагоди весняної посівної кампанії 1946 р. – 32 800 ц ярових зернових культур [19, 15]. Більшу частину виділеної насіннєвої позички розподілили серед колгоспів, і лише незначну її кількість передали для переселенців, які гостро потребували допомоги.

Серед прибулих господарств було багато безкінних. Якщо з території Польщі населення, яке евакуювали, вивезло 54 951 коня, що в середньому становило по 0,44 коня на родину [1, 236], то в Українську РСР привезли тільки 43 940 коней на 112 302 господарства українських переселенців – 0,4 тяглової робочої сили на одне господарство [24, 1]. У Тернопільській області ці показники були ще нижчими. Так, до 26 червня 1946 р. 37697 зареєстрованих сімей українців-переселенців привезли з Польщі серед інших господарських тварин 12133 коней, що становило в середньому по 0,3 коня на господарство. Такі райони, як Пробіжнянський і Велико-Бірківський виявили при перевірці житлово-побутового облаштування сімей переселенців багато безкінних господарств. Зокрема, у Пробіжнянському районі з 554 господарств було 293 безкінних (52%), у Велико-Бірківському з 570 господарств – безкінних 216 (37%) [12, 91, 115]. Така тенденція спостерігалася в усіх районах області. Обласна влада за інструкцією республіканського уряду покладала обов'язки з допомоги господарствам переселенців на місцеві владні структури, і, в свою чергу, – на земельні громади. Так, у Лановецькому районі земельні товариства допомогли тяговою силою 62 господарствам переселенців, 14 господарствам зібрали насіння в місцевого населення [12, 111]. У Струсівському районі навесні 1946 р. для допомоги переселенцям було організовано 1015 супряг, у результаті їх організації засіяли 723 га [12, 122].

Не маючи тягової сили, зерна для засіву, елементарних житлово-побутових умов, такі сім'ї були першими, які залишали місця їх розселення і переходили в інші райони чи області, або відмовлялися від земельних наділів. Останніх було 516 сімей [25, 57]. Щоби прикріпити переселенців до отриманих земельних наділів, облземвідділ дав райземвідділам вказівку скласти акти на кожного переселенця, якому наділяли землю, та робити на їх документах відмітки про наділ землі та будинків [26, 20].

Таким чином, у процесі впровадження міжурядової Угоди в життя виявилися глибокі протиріччя між її нормами й законодавчими актами радянської влади у питанні землезабезпечення. Без підстав системно зменшували земельні наділи за надлишкового земельного фонду. Представники земельного відділу затягували з наданням та оформленням земельних наділів. Створення земельних громад як пом'якшеного варіанта колгоспів, що викликав протест у місцевого населення західних областей, надало змогу урядові обмежити земельні наділи переселенців і отримати прибуток зі земель, які залишило польське населення. Низький економічний рівень переселенців у зв'язку з насильницьким їх виселенням створював проблеми для місцевої влади через те, що у них не було насіння для засіву земельних ділянок. Вирішення цього питання переклали на місцеве населення – у вигляді насінневої позички для переселенців до часу збору врожаю, що знову ж таки здійснювали земельні громади, які неспроможні бу-

ли виконати такі завдання, бо не мали відповідних адміністративних повноважень і матеріальних фондів. Таким чином питання державного підпорядкування щодо забезпечення переселенців насіннєвими фондами набуло другорядного значення, було передане громадським організаціям і тому виявилось неефективним. Тисячі сімей переселенців влада залишила напризволяще – без житла і тяглової робочої сили. Отримавши земельні наділи, вони не змогли їх повністю обробити й засіяти. Отже, аграрна політика щодо переселенців здійснювалася недбало, командно-адміністративна система призводила до затягування вирішення життєво важливих питань. Сукупність таких фактів поглиблювала негативні тенденції у соціально-економічному аспекті в період адаптації розселеного на Тернопільщині депортованого українського населення.

Administrative command system of Soviet Power showed incapability to secure proper standard of living for hundreds thousands deported Ukrainians in the question of providing plot of lands and crofts. It's intensified negative tendencies in dwelling and life conditions of immigrants in particular, and in social – economic aspect in the period of their adaptation in Ternopil region in 1944–1946 years in general.

Література

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – К., 1997 р.
2. Макаруч С. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 роках // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С.103–115.
3. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків із Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 209 с.
4. Лановик Б., Свинко Й. Межовий край у вогні. Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. – Тернопіль, 2005.
5. Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. – Чернівці, 2003.
6. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. 1833, оп. 4, спр. 20, арк. 9.
7. Радянська Тернопільщина (1939–1958 рр.). Документи і матеріали. Львів, 1971. – 456 с.
8. ДАТО – Ф. 1833. – Оп. 4. – Спр. 36. – 47 арк.
9. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 17. – 23 арк.
10. ДАТО – Ф. 1833. – Оп. 4. – Спр. 32. – 37–45 арк.
11. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 25. – 13 арк.
12. ДАТО – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 711. – 128 арк.
13. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 17. – 13–36 арк.
14. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 32. – 37 арк.
15. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 25. – 13 арк.

- 16.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 284. – 15–16 арк.
- 17.ДАТО – Ф. p-1833. – Оп. 2. – Спр. 101. – 10 арк.
- 18.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 322. – 60 арк.
- 19.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 598. – 133 арк.
- 20.ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 32. – 21 арк.
- 21.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 598. – 133 арк.
- 22.ДАТО – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3483. – 34–37 арк.
- 23.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 316. – 22 арк.
- 24.Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО)
– Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2610. – 1 арк.
- 25.ДАТО – Ф. n-1. – Оп. 1. – Спр. 1166. – 57 арк.
- 26.ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 2. – 20 арк.